

УДК 94(477.7) 325 (=16 2.1=512.145) “170 0/1800”

Грибовський В.В.

МЕРЕЖА ОСОБИСТИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

У статті розглядається соціальна мережа останнього кошового отамана Петра Калнишевського, з'ясовуються функції та виокремлюється типологія його приватних зв'язків.

Ключові слова: **Військо Запорозьке, кошовий отаман, соціальна мережа.**

В статье рассматривается социальная сеть последнего кошевого атамана Петра Калнышевского, выясняются функции и выделяется типология его личных связей.

Ключевые слова: **Войско Запорожское, кошевой атаман, социальная сеть.**

The social network of the last otaman Petro Kalnyshevs'kyi is examined in the article, functions turn out and selected typology of his personal connections.

Keywords: **Zaporozhian cossacks, Zaporozhian koshovyi otaman, social network.**

Попри довготривалу традицію вивчення історія запорозького козацтва досі становить благодатне поле для наукового дослідження і випробування на емпіричному матеріалі нових ідей та методів. Реконструкція соціальних мереж, котрі виникали довкола козацьких урядовців і у контексті яких розгорталася їхня діяльність, дозволяє вловити той сегмент реальності, що не проглядається кризь оптику аналітики, яка оперує традиційними поняттями: соціально-економічний клас, соціальний стан, прошарок, верства тощо. Останні зазвичай використовуються для пояснення соціальної природи угруповань, що перебували у тому чи іншому відношенні до влади. Однак це пояснення залишає без з'ясування питання про те, чому той чи інший фігурант, перебуваючи у ситуації конкуренції з подібним собі за “соціальною природою” фігурантом, міг активно використовувати акторів, належних до іншого класу, стану, прошарку тощо. Більше того, міг бути пов'язаним із ними міцними особистими зв'язками, причому не обов'язково патронатно-клієнтельного типу.

Звісно, ідеї та методи, що пройшли впевнену апробацію у дослідженнях суспільств сучасного типу (як, зокрема, теорія соціальних мереж), можна застосовувати для вивчення суспільств ранньомодерної доби із значними застереженнями, зважаючи хоча б на більшу вагу консервації у цих останніх соціальної ієрархії (наявність станів) і менші обсяги соціальної мобільності. Козацька Україна XVIII ст. – це суспільство, в якому вже були приглушені егалітарні структури, які Хмельниччина перенесла зі степового порубіжжя до українського гінтерланду – городової України. Гетьманська старшина, хоч і опікувалася збереженням козацьких “прав і вольностей”, протидіючи уніфікаційним заходам Петербургу, проте, водночас, жадала від російських сюзеренів юридичного закріплення свого фактичного привілейованого статусу і

була готова до компромісів заради досягнення цієї мети^{*}. Козацький загал був істотно зрушений ерозією соціальної диференціації, котра звузила дію інститутів, завдяки яким відбувалися переміщення по вертикалі соціальної ієрархії (передусім – генеральна та місцеві козацькі ради). За висновком Віктора Горобця, суспільство козацької України першої половини XVIII ст. мало “доволі замкнуту соціальну структуру, якій мобільність не була притаманною” [24, с. 144-145]. Попри надмірну категоричність, цей висновок адекватно відбиває соціальну ситуацію в Гетьманщині, де на рівнях сотні, полку та гетьманської столиці діяли більш-менш стійкі старшинські династії. Але не є чинним для Запорожжя, оскільки там хоч і виникали впливові угруповання, скріплені, зокрема, родинно-земляцьким зв’язком (Гордієнки, Малашевичі, Кривецькі, Калнишевські та ін.), проте не спостерігається нічого (за поодинокими виключеннями), що вказувало б на принцип передачі виборної посади від одного родича до іншого, так само як і на тривалу стійкість більшості цих угруповань.

Автор цієї статті визначив собі за мету з’ясувати внутрішню будову соціальних мереж, в які були включені очільники Війська Запорозького, а також виявити відгалуження цих мереж назовні, себто сегменти, котрі виходили за межі Запорожжя, зокрема в Гетьманщину чи Правобережну Україну, встановити функції і взаємовпливи внутрішнього та зовнішніх елементів даної мікросистеми. Наш спеціальний інтерес спрямований на вивчення мережі особистих зв’язків останнього кошового отамана Петра Калнишевського. Структура її розгляду міститиме наступні компоненти: походження Калнишевського, його відносини зі старшиною Гетьманщини, місце родинних та земляцьких зв’язків у соціальній мережі, що сформувалася довкола нього, здійснюване ним будівництво церков як засіб розгалуження і зміцнення мережі, ієрархічна структура мережі та обсяги дії патронатно-клієнтельного типу відносин, а також управління мережею і використання її в управлінні Військом Запорозьким. Вивчення зазначеного комплексу проблем здійснюється засобом використання мережевого підходу (network approach), котрий наголошує на функціональному значенні соціальних мереж як структурної основи суспільних процесів [21, с. 20].

На думку одного з чільних дослідників соціальних мереж Марка Грановеттера, “аналіз процесів у міжособистісних мережах дозволяє найліпшим чином навести мости між макро- і мікрорівнями”, адже “за допомогою цих мереж відбувається переведення мікровзаємодії в макроструктури і зворотній перехід до малих груп” [25, с. 32]. Термінологія, використовувана М. Грановеттером, орієнтована на вловлювання таких соціальних явищ, як сила зв’язку (“комбінація ... тривалості, емоційної інтенсивності..., близькості, або взаємної довіри..., і реципрокних послуг, що

---

^{*} Зенон Когут, аналізуючи накази, що висувалися від Гетьманщини на Комісію зі створення нового Уложення, зауважив, що наказ, який редагували наближені до президента Малоросійської колегії Петра Рум’янцева генеральний суддя Андрій Безбородько та його син Олександр, містив лише “дуже обережне прохання про автономію” [27, с. 118].

характеризують цей зв'язок”), використання або маніпулювання мережею, вища ефективність у передачі інформації слабких зв'язків (“знайомий”), порівняно з сильними (“родич”, “друг”) [25, с. 32, 37, 40-41, 47]. Остання теза ґрунтується на наступному аргументі: “Ті, з ким ми пов'язані слабо, з більшою вірогідністю входять у ті кола, в які ми самі не входимо, і тим самим вони мають доступ до інформації, якою ми не володіємо” [25, с. 41]. То ж не “друзі”, не “родичі”, а “знайомі” збільшують можливості для циркулювання інформації всередині мережі, а відтак – полегшують для включених до неї акторів доступ до ресурсів і є більш дійовим матеріалом для її вибудови та розгалуження. Висновок Грановеттера узгоджується зі спостереженням Баррі Уеллмана, котрий зауважив, що “найбільш активні родинні зв'язки пов'язані з небагатьма близькими родичами... І дуже небагато з наявних далеких родичів – активні члени мережі зв'язків”. Причому найбільша частота контактів у активних відносинах припадає не на друзів чи родичів, а на колег чи сусідів [42, с. 80, 83].

Звісно, матеріал, на основі якого М. Грановеттер і Б. Уеллман сформулювали свої висновки, стосується розвинутого індустріального суспільства, в якому соціальна ієрархія не виражена у вигляді стійких станів. Можна припускати, що в доіндустріальному, становому суспільстві (у тому числі й у Гетьманщині XVIII ст.) питома вага родичів у мережах особистих зв'язків була істотно більшою, так само як і дієвість комбінацій шлюбів, кумівства та інших способів родичання, використовуваних задля вивіщення та консервації позицій у суспільній ієрархії. Далі ми на конкретному матеріалі розглянемо, яке місце посідали “слабкі” та “сильні” зв'язки у соціальній мережі, вузловим осердям якої був Петро Калнишевський.

Родинні зв'язки

Наявні джерела лишили непевні звістки про витоки родоводу Петра Калнишевського з села Пустовійтівка, що за часів Гетьманщини перебувало у складі Роменської сотні Лубенського полку*. Роменський краєзнавець Ф. Ніколайчик наприкінці XIX ст. докладно розглянув це питання на матеріалах місцевих архівів. Він вивчив метричні книги Святодухівського собору, що в Ромнах, де знайшов два документи, котрі опосередковано свідчили про батьківщину Калнишевського. У першому, датованому 25 травня 1773 р., сповіщалося про намір кошового спорудити церкву Святої Трійці у Пустовійтівці, “в котром он, г[осподи]н кошевой, родился”; у другому, від 7 травня 1780 р., він згадувався “села Пустовойтовки уроженцем” [35, с. 272, 275]. Проте слід зважити й на усну традицію Роменщини, в якій знаходимо суперечливі відомості про походження останнього кошового. У 1930 р. роменський краєзнавець І. П. Голюн записав з розповіді п'ятдесятивосьмирічного пустовійтівського селянина Анастаса Печенина таке:

---

* Тепер с. Пустовійтівка перебуває у складі Роменського району Сумської області, розташоване за 10 кілометрів від м. Ромни.

“Кошовий Калнишевський жив у Пустовійтівці на «Могилі», коло церкви, а в сусідніх Оксютинцях жила якась Оксеня: то була його полюбовниця. Тоді там ще села не було, а був хутір... Так от, через ту Оксюту і село прозвали Оксютинці”. А восьмидесятирічний Парфентій Пипа говорив: “Чув я від старих людей, що ... жив той Кальнишевський в Оксютинцях... Кальнишевський був не тутешній... Він перейшов у Оксютинці, там оселився. Семейства в його було шість душ: жінка, він, два сини, дві дочки” [26, с. 141].

Звісно, народна пам'ять не завжди точно передає події, особливо більше ніж сторічної давнини. Власне, Оксютинці не завдячують своєю назвою Калнишевій Оксені, бо згадувалися ще в “Петрикову руїну”, тобто наприкінці XVII ст. [38, с. 157]. Однак впевненість Парфентія Пипи стосовно того, що “Кальнишевський був не тутешній”, варта особливої уваги. Зважмо на вік інтерв'юера. Адже він у юному віці міг спілкуватися з дідами, котрі могли за свого малолітства не лише чути вуличні балачки про тутешніх і нетутешніх (про такі речі на селі пам'ятають довго), але й бачити запорозького отамана під час його відвідин Пустовійтівки. Зважмо й на те, що Ф. Ніколайчик не знайшов у метричних книгах записів про народження Калнишевського та його родичів, зазначених у вкладному написі на подарованому у 1762 р. Свято-Троїцькій церкві Євангелії. Дослідник міркував над питанням: чи не мав батько Калнишевського якогось іншого прізвища? Адже в метричних книгах “нигде не вистрилось фамилии Калнышевского или Калныша. Книги же обнимали время от 1723 до 1768 и 1780 до 1804 годов” [35, с. 267, 272-276]. Звісно, Калнишевський народився до 1723 р., проте дивує те, що молодші його родичі не зазначені у метриці.

У вкладному написі на Євангелії, подарованому Калнишевським пустовійтівській церкві, зазначені його найближчі родичі: “умершие Иоанн, Агафия, Зеновия” та “еще в живых Андрей, Параскавея, Симеон, Андрей и Йосиф” [35, с. 270]. У пом'янику Крупицького монастиря в Батурині міститься запис від 22 вересня 1764 р.: “Помяни Господи души рабов Твоих: Иоанна, Агафию, Андрея, Зиновию, Параскевию, мл[аденцев] Андрея и всех его сродников”*. Першим, звісно, зазначений батько Іван, другою – матір Агафія. Д. І. Кулиняк наводив легенду, записану 1970 року в с. Пустовійтівка, котра теж зазначає, що Калнишевський був сином козацької вдови Агафії [31, с. 10-11]. Хоча маємо згадку про Агафію як сестру Петра Івановича, котра на 1768 р. мешкала у Пустовійтівці [23, с. 16]. Якщо так, то виникає питання: чому у вкладному написі не зазначено двох родичок на ім'я Агафія, як це видно на прикладі з двома Андріями? Мати Петра Івановича, безумовно, була на ім'я Агафія, адже мати не могла бути зазначена після доньки, якби вона мала ім'я Зиновії, чи після сина, якби звалася Парасковією. Маємо абсолютну впевненість щодо Андрія, який зазначений першим, – він доводився Петрові Івановичу братом; Андрій Калниш згадується у документі від 20 жовтня 1750 р.

---

* Нами використана фотокопія документу, котра зберігається у Роменському державному краєзнавчому музеї; на титулі оригіналу містився штампель Конотопського музею з інвентарним номером: N 2046/1937, можливо, довоєнного часу.

як власник зимівника на Запорожжі [20, с. 524]. Запорожець Семен Чорний писав до Петра Івановича 25 серпня 1768 р., згадуючи “славної пам'яті” й покійного Андрія Калниша [23, с. 16]. Вірогідно, Андрій Іванович помер до 22 вересня 1764 р., оскільки у крупницькому пом'янику, як ми бачили, поминався померлий Андрія, котрий у вкладному написі 1762 р. згадувався як “еще в живых”. До того часу померли Парасковія і малолітній Андрій. Другий рідний брат Петра Івановича Семен (Симеон) у 1771 р. став священником Миколаївської церкви у містечку Смілому, що на 15 кілометрів північніше Пустовійтівки, помер у 1796 р. [38, с. 223, 249]. Маємо звістку ще про одного ймовірного родича – козака смілянської сотні Панаса Калнишевського (про це твердить Д. І. Кулиняк, втім без посилань [31, с. 10]. Хоча в опублікованій Феодосієм Сахном вибірці з реєстру Смілянської сотні Панас Калнишевський не зазначений [38, с. 192-198]).

Імена сестер Петра Івановича у більшості відомих нам документів не згадуються. Одна з них була заміжня за Стефаном Лук'яновичем, мешканцем села Процівка, що поруч з Оксютинцями (тепер у межах міста Ромни). У грудні 1768 р. він повідомив Петру Івановичу про заручини своєї доньки і його племінниці з сином покійного лубенського полкового хорунжого Стефана Воротиляка [23, с. 18]. Представники родини Воротиляків мешкали і в містечку Смілому, де на початку XVIII ст. згадується Петро Воротиляк, котрий мав межову суперечку з сотницькою родиною Громеків [38, с. 161]. Нащадки подружжя Воротиляків у другій половині XIX ст. зазначені як Вертильки або Вертильяки; вони володіли маєтком на місці колишньої Кам'янської Січі, поблизу урочища на Миловому яру [39, с. 387]. Д. Яворницькому був відомий один з представників цієї родини – М. І. Вертильяк [46, с. 138]. Інша сестра Петра Івановича відома нам зі справ, що стосувалися її дітей – Йосипа і Тетяни Підгайних, котрі мали поділену батьківську спадщину в Оксютинцях [7, арк. 79-79 зв.]. Цих сестер можна ототожнювати із Зиновією і Парасковією, зазначених на вкладному написі на Євангелії.

Вище вже йшлося про випадок з сестрою Петра – Агафією, про яку писав 1 вересня 1768 р. її син Григорій Швець-Ульченко, сумський міщанин: “Я произвестіями стороно увірен немало, что вы находитесь мне в родственниках, а точно в каких, хощу в вас іспросясь точніше увіритися. Єжелі в вас були сестри родніє, – една Агафія в Роменской сотні в селі Пустовойтовка, а другая в Городищі, що над Дніпром, как я слыхал в замужьи за Яковом Захожалим, – то я с них Агафії син” [23, с. 16]. Випадок дивний, хоча б тому, що Петро Калнишевський, як ми побачимо нижче, опікувався справами не тільки своїх племінників та племінниць, але й кумів та їхніх дітей. Швець-Ульченко ж нагадує про себе тільки у 1768 р., наче вагаючись, поштиво запитує в кошового, щоби той сам визнав, яким родичем він йому є. І це при тому, що Агафія мешкала у Пустовійтівці, а не в “Городищі, що над Дніпром”, як її сестра. Сумнів щодо того, чи визнає дядько свого племінника, міг бути доречним лише тоді, коли б ця Агафія народилася від іншого шлюбу батька Петра Івановича. В такому разі стає зрозумілим, чому Агафія, її мати і сестра не

були зазначені у вкладному написі на Євангелії та у крупницькому пом'янику. Для нас же немає причини підозрювати, що Григорій Швець-Ульченко безпідставно набивався у родичі до кошового отамана, адже останній міг дуже легко це перевірити.

Наявні джерела дозволяють встановити коло осіб, що доводилися Петрові Івановичу племінниками: Йосип Підгайний, Григорій Швець-Ульченко, Микита Малий, Сава Бутенко*, Стефан Чемерис, а також племінницями: Уляна Стефанівна Воротиляк, Тетяна Підгайна-Сердюченко (згадується її син Іван Самойлович Сердюченко) [7, арк. 79-79 зв.]. Найбільш близьким до Петра Івановича був Йосип (Юсько) Підгайний-Калнишевський, котрий згадується у вкладному написі на Євангелії. Він мав спадкові володіння: “луг”, “состоящий под селом Оксютинцями у конці Сиволаповського огорода... Объявленою луг ему, Йосифу, наслідствен і нікогда іс-под владінія предков его не отходил, но всегда найдовался і нині найдується в єдиному роді, [про що] как оксютинськіє, так і пустовойтовськіє жители знають” [23, с. 15].

Проте Калнишевському не вдалося перетворити намічені контури непотизму в певну систему. Ще будучи військовим суддею, у 1761 р. він запросив до себе на Січ племінника Йосипа, котрий служив у Смілянській сотні під орудою сотника Григорія Єременка; свого небожа Калнишевський відряджав до Глухова для того, щоб познайомити його із впливовими вельможами з оточення гетьмана [4, арк. 212]. Захищаючи спадкове майно Йосипа в с. Оксютинці, що поблизу Пустовійтівки, Калнишевський відбив зазіхання на нього бунчукового товариша Андрія Полетики [23, с. 15]. Призначивши племінника полковником Кодацької паланки, землі якої простягалися від Кодака (територія сучасного Дніпропетровська) до Нової Січі, він надійно зміцнив свої позиції. Це було одним із чинників успішного придушення повстання, що вибухнуло на Січі у грудні 1768 р. Крім того, від'їжджаючи у справах за межі Запорозжя, кошовий зазвичай доручав йому слідкувати за своїм господарством. Однак наприкінці 1770 чи на початку 1771 року Йосип Підгайний Калнишевський помер [5, арк. 189-189 зв., 207]. Інший племінник Петра Івановича – Микита Малий, котрий теж опинився в Кодацькій паланці [12, арк. 51, 63 зв.], не відіграв значної ролі в управлінській системі, що існувала на Запорозжжі у часи кошівства Калнишевського.

Джерела дозволяють простежити родичів більш віддалених ліній. Такими є Ничипір і Данило Ющенки (Ященки), котрі у листі до Петра Калнишевського від 15 жовтня 1767 р. називають себе “козаками посполитими”, причому йдеться про справу, пов'язану з ґрунтами Йосипа Підгайного в Оксютинцях [7, арк. 76]. У листі до Калнишевського від 18 лютого 1768 р. Ничипір Ющенко підписується як “брат”. Отже, вірогідно, він доводився Петрові Івановичу двоюрідним братом по лінії матері. Д. І. Кулиняк, на жаль, без посилань на джерело називає Ничипора Ющенка козацьким старшиною з села Хоружівки і пов'язує з ним родовід письменника Олекси Ющенка та Президента України

---

* Можна припускати наявність родинного зв'язку між Савою Бутенком та Антоном Бутенком, котрий значився у реєстрі козаків Смілянської сотні 1740 р. [38, с. 192].

2005–2010 рр. Віктора Ющенка [30, с. 10-12]. Проте власна оцінка Ничипора Ющенка свого соціального стану – “козак-посполитий” – засвідчує, що він не належав до старшинської верстви, навіть якщо зважити, що такий вираз (у розумінні: “простий козак”) міг бути формою ввічливості: сотники та інші старшини низового рівня обов'язково зазначали у листуванні свій ранг. Олекса Ющенко, шкода, теж не називаючи своє джерело, зазначив: “Ничипір Ющенко з братами Никоном та Іваном Хоружим заснували село Хоружівку”; сам будучи уродженцем Хоружівки, письменник згадує, що під час Другої світової війни “загинуло двадцять хоружівців з прізвищем Ющенко” [45, с. 9]. Петро Іванович підтримував із Ничипором і Данилом тісні зв'язки, принаймні у вже згаданому листі від 18 лютого 1768 р. Ничипор повідомив про весілля своєї доньки із запорозьким козаком Семеном Тугайбеєм і просив не залишати свого зятя без милості [9, арк. 8-8 зв., 12-12 зв.]. Петро Іванович не залишив без опіки сім'ї своїх двоюрідних братів після їхньої смерті. Доньку Данила взяв до себе на виховання значковий товариш Лубенського полку Василь Кривошия, котрий з 1772 р. керував будівництвом церкви у Ромнах, що споруджувалася на кошти Петра Калнишевського. На прохання кошового, Кривошия з'ясував, що “в Ничипора Ященка дочки нема” [10, арк. 31]. Звісно, йшлося про малолітніх дітей, що потребували опіки; як ми бачили вище, донька Ничипора була заміжня за запорожцем С. Тугайбеєм.

Простежуючи родинну лінію, пов'язану з сестрами Петра Івановича, не бачимо дотримання певної “шлюбної стратегії”, спрямованої на вивищення у старшинському середовищі. Рід Калнишів не споріднився зі значними родами Смілянщини й Роменщини. Виключення становив шлюб однієї з сестер з Стефаном Лук'яновичем (належав до сотницької родини) з сином лубенського полкового хорунжого Стефана Воротиляка. Однак навряд чи інші Калнишеві родичі від того отримали користь і підвищили свій соціальний статус; вдала шлюбна комбінація Стефана Лук'янович відбулася вже тоді, коли Калнишевський закріпився на посаді кошового отамана. Більшість родичів Петра Калнишевського були середньої заможності козаками, володіли незначними ділянками землі і допомагали одне одному у відстоюванні своїх майнових прав. Проте вони залишалися простими козаками (“посполитими”, як у випадку з братами Ющенками), не обтяженими урядами і прибутками від урядування. Сотницькі ж родини, котрі за висновком Віктора Горобця, з кінця XVII ст. перетворилися, у більшості, на династії (причому більш стійкі, ніж полковницькі фамілії), на середину XVIII ст. монополізували право займати сотенні уряди. Як зауважив цей дослідник, “соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня... Вже у першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманна мобільність” [24, с. 73].

Таким чином, родинні зв'язки не відіграли важливої ролі в політичній кар'єрі Петра Калнишевського. Родичі кошового отамана ставилися до нього у першу чергу як до захисника (це особливо видно на прикладі з грунтами Йосипа, якими заволодів лубенський полковник Іван Кулябка), до того ж

спроможного надати значну фінансову допомогу. Отже, Калнишевський був більше корисним для своїх родичів, ніж родичі були корисними йому чи, принаймні, становити якусь потенційну основу для корисності. Не будучи належним до старшинського середовища за походженням і не пов'язуючись з жодною старшинською фамілією прямим родинним зв'язком, він просувався вгору по ієрархічній драбині не Гетьманщини, а Запорожжя. На степовій периферії України ще залишалися чинними егалітарні інститути, знівельовані на гінтерланді, зберігався простір для циркуляції соціальної мобільності, існували інші, більш гнучкі типи соціальної стратифікації, а відтак – виникали різновиди соціальних мереж, відмінні від замкненого локально-династійного мережива Гетьманщини.

Земляцтво Посулля

Дослідники, котрі розробляли уходницьку теорію походження українського козацтва і пов'язували назви запорозьких куренів з найменуванням певних місцевостей Городової України, наголошували на тому, що ці курені виникли і функціонували на основі земляцького зв'язку. Зокрема Олександр Рябінін-Скляревський вважав, що початково існували земляцькі артїлі, в які гуртувалися мешканці певної місцевості; вони щовесни рушали на Низ Дніпра і щоосені верталися у рідні домівки. Цей дослідник був упевнений, що, наприклад, Корсунський та Стеблівський курені наповнювалися вихідцями з Поросся, Переяславський – з Трубежа, Поповичівський – з Хоролу та Псла [37, с. 85]. Можна цей висновок поширити і на Кущівський курінь, до якого був записаний Петро Калнишевський і в складі якого, як побачимо нижче, знаходимо багато вихідців із Посулля. Проте слід застерегтися від передчасної генералізації даного висновку, адже особовий склад куренів і його походження, наскільки нам відомо, ще не були предметом спеціального вивчення.

Саме по собі прикметно, що Петро Калнишевський був козаком Кущівського куреня, до якого належав і його рідний брат Андрій Калниш. Про нього згадує старий запорожець Семен Чорний у листі до Петра Івановича від 25 серпня 1768 р.: “Я, будучи славної пам'яті з Андрієм Калнишем, покойним, в прожитиі і з Давидом і протчїими в курені Кущувськом і за Івана Малашевича, і за атамана Василя Бородавки...” [23, с. 16]. Щойно наведений фрагмент містить непрямі вказівки на декілька надзвичайно важливих речей. По-перше, на те, що Андрій був старшим за Петра і з'явився на Січі раніше, ніж він; власне, йдеться про спільне з ним “прожитіє” старого абшитованого запорожця ще у часи кошівства Івана Малашевича (1730-ті роки). Якби Петро Іванович був на Січі за Малашевича, то автор зазначеного листа не мав би потреби вдаватися до такої рекомендації, оскільки адресат сам би був причетним до того “прожитія” і коротко знався б з автором. Проте у листі немає й натяку на особисте знайомство. По-друге, цікаве посилення автора на Давида, що передбачає вагоме значення цієї людини для Петра Івановича; на це вказує і те, що зазначається лише ім'я без прізвища (прізвиська), себто людина дуже знайома адресатові. Джерела дозволяють зіставити власника цього імені з Давидом Бородавкою – отаманом Кущівського куреня (згадується в такій якості

у 1752, 1757, 1759 та 1761 рр.) [16, с. 555; 19, с. 143, 306; 35, с. 270], до того ж – вихідцем з с. Пустовійтівка. Останнє засвідчується тим, що він робив коштовні внески до пустовійтівської Свято-Троїцької церкви. Причому подарований ним кипарисний, у срібній оправі хрест був ідентичний хрестові, що у той же час (1757 р.) вклав до храму Петро Калнишевський, будучи запорозьким осавулом [35, с. 270], себто йдеться про одночасне замовлення, здійснене, вірогідно, в одного майстра. По-третє, згаданий у листі Семена Чорного кошовий отаман Василь Бородавка доводився родичем (вірогідно, братом) Давидові Бородавці, оскільки той самий кипарисний хрест містив вкладний напис: “сей хрест надан от козаков Сечи Запорозкою куреня Кущівскаго Давида Бородавки и Василя, помершаго” [35, с. 270].

Для реконструкції мережі приватних зв'язків Петра Калнишевського цікаво ув'язати з Семеном Чорним інших носіїв цього прізвища, котрі займали вагомні позиції на Запорожжі. У 1755 році отаманом Кущівського куреня був Григорій Чорний, згодом він – полковник Самарської паланки [3, арк. 28, 35 зв., 128.]. А ще маємо військового осавула Парфена Чорного, перевізького полковника Тараса Чорного, писаря Герасима Чорного [35, с. 257]. Крім того, Петро Калнишевський підтримував тісні зв'язки з Давидом Чорним, заможним мешканцем міста Ромни; спільно з ним він будував роменський собор Покрови Богоматері. Звісно, слід бути обережним у констатації того, що носії прізвища Чорних були між собою пов'язані родинним зв'язком. У реєстрах особового складу Війська Запорозького 1756 р. згадується більше 300 носіїв такого прізвища (прізвиська) [19, с. 481-485], причому належних до різних куренів і вихідців з різних місцевостей.

Згуртований земляцьким зв'язком Кущівський курінь служив одним із дійових важелів, який Петро Калнишевський використовував і в часи боротьби за кошівську булаву (1762–1764 рр.), і в період керівництва Кошем Запорозьким (з 1765 по 1775 рр.). Багатьох козаків Кущівського куреня, як, зокрема, свого молодика Антона Головатого, племінника Йосипа Підгайного-Калнишевського він призначав на керівні посади і доручав їм найбільш делікатні справи. Недаремно, у свій час Григорій Потьомкін, записаний до Кущівського куреня як почесний член, називав його “головним в Січі куренем” [39, с. 522]. Крім того, на те, що Кущівський курінь вивищився до рівня “головного”, вказує поведінка сіроми, що підняла повстання на Січі у грудні 1768 р. Повсталі козаки не тільки розгромили й пограбували будинки кошового отамана та старшини, але й дім Кущівського куреня, розікрали речі, що належали власне куреню [8, арк. 4-6 зв., 10, 29]. Згодом кущівський курінний отаман Гаврило Круть брав активну участь у викритті й переслідуванні причетних до повстання та грабунків запорожців [8, арк. 42].

Проте не слід абсолютизувати значення Кущівського куреня для політичної кар'єри Петра Калнишевського, так само як і автоматично зараховувати всіх кущівських козаків до кола його відданих прибічників. Наприклад, під час того ж повстання козак Кущівського куреня Федір Глухий брав участь у погромі будинку кошового отамана, де заволодів його шаблею [8,

арк. 42]. Не варто також перебільшувати чинність земляцького зв'язку як основи суспільної організації Запорозжя. Серед кущівських козаків було багато вихідців не лише з Посулля, а й з інших місцевостей. Наприклад, Василь Сьомак – уродженець Миргорода, у 1758 р. повернувся до рідного міста, де одружився і згодом отримав ранг значкового товариша [19, с. 143, 306]. А вже згадуваний Федір Глухий зовсім не пам'ятав про своє походження, “поелику малолітнім его чумаки в Січ завезли” [8, арк. 43]. Крім того, на вищі керівні посади Війська Запорозького Петро Калнишевський далеко не завжди призначав представників Кущівського куреня. Так, військовий суддя Павло Головатий належав до Шкуринського куреня і був його курінним отаманом [19, с. 223, 314, 349], військовий писар Іван Глоба – козак Пашківського куреня і вихідець з Полтавської першої сотні [19, с. 347].

Земляцький зв'язок і взаємна підтримка становили важливий чинник соціалізації людини, котра вперше з'являлася на Запорозжі; у випадку з Петром Калнишевським є підстави для припущення, що наявні на Січі родич (брат Андрій) та земляки (Василь і Давид Бородавки, Чорні) створили сприятливі стартові умови для його політичної кар'єри. Проте у процесі її розгортання все більше задіявалися інші соціальні структури, зокрема мережі приватних зв'язків, що виникали під час будівництва православних храмів. Такі мережі охоплювали ширше коло осіб, ніж це могли забезпечити прості узи земляцтва, і характеризуються більшою соціальною строкатістю акторів (а відповідно і більшим розмаїттям їхньої соціальної ваги і впливу), ніж особовий склад запорозьких куренів.

Будівництво церков

Петро Калнишевський виступив фундатором православних церков саме у період, коли Катерина II започаткувала і методично поглиблювала реформи, спрямовані на секуляризацію церковного майна і перетворення священно- і церковнослужителів на різновид державних службовців, провідників ідеології імперії [33, с. 192-193]. Уніфікаційні тенденції, активізовані після інтронізації Катерини II, охопили й церковно-релігійну сферу; це болісно вдарило по православній церкві в Україні, все ще відмінної від російських епархій як за організацією, так і за обрядом [27, с. 196]. Після ліквідації гетьманського уряду й створення другої Малоросійської колегії у 1764 році багато українських старшинських родів, котрі традиційно опікувалися справами церкви й виступали фундаторами православних храмів, опинилося перед загрозою втрати статків і занурилися у нескінченну судову тяганину та здобування дворянського статусу.

Петро Калнишевський саме у цей несприятливий для благодійності час розпочинає масштабне храмове будівництво. Він, як і попередні кошові отамани, продовжував опікуватися справами Києво-Межигірського монастиря, ктитором якого віддавна було Військо Запорозьке. Після пожежі 1765 року Калнишевський допомагав відновити монастирські будівлі, а в 1772 р. збудував велику кам'яну браму і церкву над нею – в ім'я апостолів Петра і Павла [13, с. 115]. Однак після того, як монастир був підданий секуляризації і став більш

керований Синодом, стосунки Калнишевського з межигірськими ієрархами погіршилися. Останні завзято перешкоджали висвяченню начальника січових церков Володимира Сокальського на архімандрита [15, с. 155-161]. Та все ж, у Межигір'ї добре пам'ятали про щедроти Калнишевського і лихо, завдане секуляризацією. У 1787 році, коли Катерина II їхала через Україну до Криму і намірялася відвідати монастир, межигірські ченці підпалили обитель, аби не впустити імператрицю і в такий спосіб віддячити їй і за церковну реформу, і за ліквідацію Січі [27, с. 202].

Найбільші храмові споруди Петро Калнишевський побудував на своїй батьківщині – у Посуллі: в містечках Лохвиця, Ромни та селі Пустовійтівка. Першу коштовну пожертву він уніс до Троїцької церкви рідного села у 1757 році. Це був кипарисний хрест з прорізним написом: “Сей хрест надал осавул Войска Запорожского Низового в село Пустовійтівку до храма Пресвятыя Троици 1757 года июля 5 д[ня]” [35, с. 270]. Як уже згадувалося, у 1762 р. тій же церкві подарував Євангеліє у коштовній оправі, ціною 500 рублів.

Проте будівництво храмів він розпочав не з рідного села, а з дещо віддаленого сотенного містечка Лохвиця, де у 1756 р. згорів соборний храм Різдва Пресвятої Богоматері. Шість років лохвицька громада шукала фундатора нової церкви і лише наприкінці 1762 року військовий товариш Василь Мандра, будучи на Січі, отримав згоду кошового отамана Петра Калнишевського відбудувати собор власним коштом [5, арк. 9-9 зв.]. На початку лютого 1763 р. з Лохвиці на Січ приїхали священник Олексій Маркевич та військовий товариш Максим Яновський для укладення “приговору” з Петром Івановичем про те, щоби він “смотрятелем [над церквою] особо определился”. Того ж місяця домовленість була укладена, Калнишевський видав першу суму – 500 рублів. Наступні суми мали надаватися мірою здійснення будівельних робіт, які планувалося закінчити за два роки [23, с. 13]. Текст “уговору” засвідчує неабиякий прагматизм Петра Івановича, що виявлявся у справі будівництва церкви: кошти видавав частинами, просив відряджати для їх отримання “достойних людей, на коїх б і ту сумму можно било поверить”, з письмовими рекомендаціями і гарантіями. Та ще застерігав: “чтоб в той церкві мой бил одний кошт. А буди к той церкві кто б мог бить принят другой вспомагателем к сооружению, то я свою сумму обратно принять имею”. Добре знаючи поширені у ті часи фінансові зловживання, попереджав: “Сумма ж, которая отпущена нині і впредь отпуститься должна бить, для одного церковного ісправления, а оного (как то случается) ні в какие сторонніе употребления, в займи і в градскіе какіе нужди іли другіе чії привати не употреблять” [23, с. 13].

Не може не дивувати, що ці умови продиктовано людиною, яка не вміла писати. Питання про те, чи мав освіту Петро Калнишевський неодноразово обговорювалося в науковій літературі. Олена Апанович, проаналізувавши почерки, якими написані чи підписані документи, пов'язані з його діяльністю, дійшла висновку: “За Калнишевського завжди підписувався [писар Іван] Глоба. Глоба проводив усю редакційну роботу над текстами ділових паперів і писав

приватні листи Калнишевського”. Звідси – висновок: “Калнишевський був неграмотним” [14, с. 22]. Любов Гісцова – навпаки, впевнена в його освіченості, й аргументує тим, що він не тільки замовляв церковні книги та їх коштовне оздоблення, але й світську літературу, газети. Втім, на наш погляд, замовлення літератури саме по собі не є засвідченням освіти, адже здебільшого йшлося про підготовку вкладів до православних храмів. Книги і газети міг йому читати, наприклад, писар. Ми ж мали можливість пересвідчитися, що Петро Іванович дійсно був неписменним. Під час повстання сіроми на Січі 1768 року Калнишевський прохав коменданта Новосіченського ретраншементу О. Микулшина написати листа генералу О. Ісакову про відрядження на Січ солдатів. Коли Микулшин став дорікати йому за те, що заздалегідь не викликав регулярну команду, кошовий виправдовувався “неумением ... писать... А ежели б ему приказат своему подкамандующему о том писать.., то б узнали их вся Войска и пришли б в великое сумнение и, собравши[сь], за то убили б ево” [41, с. 30-31].

Почерком писаря Івана Яковича Глоби правилися і підписувалися більшість документів Запорозького Коша після 1765 року. Січовою канцелярією у 1764 році керував військовий писар Товстик – постать вельми цікава, з якою пов’язані таємниці початкового етапу політичної кар’єри Петра Івановича. Андрій Семенович Товстик (він же Терентенко, Семенов, Кривецький) згадується як січовий канцелярист у 1754 році, 1756 року він був у складі депутації Війська Запорозького в Санкт-Петербурзі, брав участь у роботі комісії з розмежування запорозьких земель з Новою Сербією (1759 р.) і Новоросійською губернією (1763 р.). На початку 1764 року, коли на кошового отамана обрали Пилипа Федорова (Пилипенка), Товстик зайняв посаду військового писаря [36, с. 404]. Прикметно, що Андрій Семенович доводився швагром бунчуковому товаришеві Максиму Івановичу Яновському і володів ґрунтом у Лохвиці, за яким той наглядав [6, арк. 138]. Сам же Яновський походив із поважного старшинського роду, що вівся від Павла та Івана Яненків-Хмельницьких, родичів гетьмана Богдана Хмельницького [43, с. 225]*. Зближення з Яновським відбувалося не без участі Товстика; після закладення церкви Калнишевський хрестив сина Максима Івановича – Данила [5, арк. 70]. Зважмо і на те, що інший представник фамілії Яновських – Яким Васильович – був священником Свято-Троїцької церкви у містечку Смілому і підтримував тісні зв’язки з рідним братом Петра Івановича – Семеном Калнишевським, теж смілянським священником [38, с. 223]. Крім того, Петро Іванович був кумом лохвицькому протопопу Корнію (Корнелію) Кривецькому, у 1766 році гостював у нього, а після його смерті піклувався про його дружину. Зокрема, відоме її прохання відремонтувати дзвіницю села Западинці Лохвицької сотні [22, с. 57].

Таким чином, завдяки спорудженню церкви у Лохвиці виникло тривке поєднання родин Калнишевських–Кривецьких–Яновських, з яким також були

---

* Одним із нащадків роду Яновських був Микола Васильович Гоголь, батько якого відомий під прізвищем Гоголя-Яновського.

пов'язані священник Нелговський і сотник Перволохвицької сотні Василь Нелговський, абшитований хорунжий Йосип Борисяк, значковий товариш Іван Стефанович (пізніше сотник) та ще кілька поважних лохвичан. До цієї, здавалося б, виключно духовної справи впліталися інтереси світського характеру, націлені на здобуття авторитету Петра Івановича серед іменитих родин та сотницьких фамілій Гетьманщини, включення їх представників до мережі приватного зв'язку, що розросталася у процесі боротьби за кошівську булаву. Якщо абстрагуватися від власне релігійної мотивації, будівництво церков може розглядатися як засіб проникнення до замкненого старшинського середовища. Таке проникнення заклало основу для розгалуженого мережива реципрокних зв'язків, себто обміну взаємними послугами. Причетність гетьманського старшини до будівництва храмів могла бути підставою для звільнення від деяких податків та повинностей, і кошовий отаман, виступивши фундатором церкви, отримував важелі, які можна було використати для надання очікуваної від нього послуги. У лютому 1763 року Калнишевський просив генерального писаря Василя Туманського звільнити бунчукового товариша Максима Яновського і сотника Василя Нелговського від військових повинностей у зв'язку з тим, що вони займаються богоугодним ділом [5, арк. 17, 18-18 зв.].

5 березня Яновський і Нелговський уклали контракт з майстром із Сорочинців Іваном Бродацьким, який зобов'язався "своим рукодеянием" побудувати церкву протягом двох років на місці попередньої [5, арк. 6]. Проте будівельні роботи затягнулися на довший строк через раптову смерть Бродацького. Після нього керувати будівництвом продовжив лохвицький козак Іван Лукаш, котрий ще в лютому 1763 року приїздив на Січ разом з Яновським. Інший лохвицький козак Григорій Лукашевський (вірогідно родич Лукаша) у вересні 1767 року отримав гроші від Петра Івановича, швидше за все як плату будівничим [5, арк. 9 зв., 85], оскільки 15 вересня Максим Яновський сповістив кошового, що "церков соборная лохвицкая... зближилась к освященію", і запросив приїхати на її освячення [5, арк. 70-70 зв.]. Запрошення надіслав йому і Корній Кривецький, зазначивши: "прихожане желают, чтоб [церковь] была освящена ... октября 1 д[ня]". Петро Іванович чемно відмовився, пославшись на поточні справи [5, арк. 69, 74], хоча відомо, що роком раніше він гостював у протопопа Кривецького [22, с. 57], маючи нагоду перевірити як будується храм. У 1771 р. в лохвицькому соборному храмі Успіння Пресвятої Богородиці, в який Петро Іванович вклав близько 10 тис. рублів, розпочалися регулярні богослужіння.

Тим часом набирала обертів російсько-турецька війна, виснажуючи матеріальні та людські ресурси Гетьманської України та Запорожжя. Череда бідувань спіткала бунчукового товариша Максима Яновського: у нього відібрали хутір, 9 грудня 1769 р. він жалівся Калнишевському, що його відряджають у похід, і просив виклопотати у графа П. Рум'янцева звільнення, посилаючись на будівництво церкви [9, арк. 98]. Та після того згадки про нього

губляться*. На іконописні роботи та виготовлення іконостасу Калнишевський передавав гроші вже не через Яновського, а роменського мешканця Михайла Чухна, котрий наглядав за будівництвом церкви в Ромнах. Титарем лохвицького собору у 1772 р. значиться Іван Лукаш [10, арк. 7], той самий, котрий закінчував його будівництво після смерті майстра Бродацького.

Лохвицький храм Петро Калнишевський устиг закінчити до того часу, як почалася найбільш виснажлива фаза війни. Складніше було з церквою Покрови Богоматері у Ромнах, закладеною 27 червня 1764 року [1, арк. 1]. У лютому 1771 р. Михайло Чухно писав кошовому про перепони, які чинить будівництву роменське сотенне правління, котре мобілізувало на війну титаря, донтейного майстра і тертичників, у майстернях розквартирувало солдатів, та й сам Чухно терпів чималі збитки “постоями, подводамы и всякимы отягощениямы” [5, арк. 189]. Вірогідно, у той важкий час Калнишевський не мав можливості самотужки фінансувати будівництво і сподівався на допомогу інших осіб. Це видно з одного документу, що зберігався в архіві Роменської церкви у ХІХ століття і був написаний близько 1827 року: “В то время при постройке великолепное здание сие ... не имело значительных пожертвованый и запаса в помощь благочестивым строителям оным” [32, с. 298].

Напис на закладній дошці цієї церкви (тепер зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї [29, с. 112]), засвідчує, що другим фундатором храму від самого початку (а не в часи скрути) був Давид Чорний. Відомо, що він володів будинком у передмісті Ромен – Западинцях [32, с. 289]. Як ми бачили на прикладі лохвицького собору, Петро Іванович ревно стежив за тим, щоб у споруджуваній на його кошти церкві був тільки один фундатор. То ж він міг погодитися допустити другого засновника з особливої причини. Вірогідно, вона крилася не у фінансовій скруті у часи війни, а в особливих зв'язках Петра Калнишевського з родиною Чорних, котра була впливовою не тільки на Роменщині, але й на Запорозжжі. Втім, у наступні етапи будівництва, відображені у листуванні, кошовий отаман фігурує як єдиний фундатор роменської церкви. У листі від 9 лютого 1766 року до військового судді Павла Головатого Калнишевський не згадує Давида Чорного, а повідомляє, що в “малоросийском містечку Ромні делается *моим коштом* церков” і просить видати з січової скарбниці 300 рублів на її будівництво як позику, яку зобов'язується повернути. За грошима ж мали приїхати з Ромен Михайло Чухно, племінник Йосип Підгайний Калнишевський та кущівський курінний отаман [6, арк. 183]. Кошовий отаман досить часто вдавався до позики грошей з січової скарбниці, аби продовжити будівництво церкви, особливо коли перебував у поході. Зокрема, в листі від 20 червня 1772 р. просив військового суддю Миколу Косапа про видачу 300 руб., запевняючи: “Я ж скоро прыбуду, возвратит[ь] вам те денги имею”, наступне прохання про позику “из войсковых или своих денег” надіслано Косапові 15 вересня 1772 р. [10, арк. 17, 27].

---

* У грудні 1774 року згадується підпаламар самарчицької церкви Максим Яновський [11, арк. 12 зв.].

Попередня Покровська церква розташовувалася у передмісті Ромен – Западинцях, була побудована ще на початку XVII століття, а в 1750-х роках – “пришедшая в крайнюю ветхость..., не могла быть починена и клонилась более к разрушению” [32, с. 298]. Спорудити там нову церкву складало питання неабиякого престижу. На початку 1760-х років покровська парафія була найчисельнішою в Ромнах і налічувала до тисячі парафіян. Це був заможний район міста, де розташовувалося 12 подвірків – замських будинків з розкішними садками, гаями та іншими угіддями. Серед їхніх власників тогочасні документи згадували Петра Калнишевського та Давида Чорного [32, с. 288-289].

На початку 1771 року маковиці Покровської церкви вже були покриті жерстю. Однак Михайло Чухно жалівся, що до кінця літа, через те, що правління забрало робітників, не вдасться покрити полубанки, і в “окончание не скоро церковь прыйдет” [5, арк. 189]. Згодом Чухно помер і керівництво будівельними роботами у 1772 р. взяв на себе значковий товариш Лубенського полку Василь Павлович Кривошия. Він намагався здійснити ревізію використанню грошей покійним М. Чухном, проте дружина останнього заявила про відсутність будь-яких документів [10, арк. 2 зв.]. Вочевидь, між родинами Чухна і Ющенків були певні зв'язки, оскільки вдову Чухниху відвідувала донька Данила Ющенка, котру Кривошия взяв до себе на виховання. Документ згадує про хворобу Данилової дружини, через яку донька Данила тимчасово залишила будинок свого вихователя, аби доглядати хвору матір [10, арк. 3 зв., 31]. Отже, Кривошия серед роменських родичів і товаришів Калнишевського не був випадковою людиною. Порівняно з М. Яновським та М. Чухном, В. Кривошия поводив себе більш самостійно: дозволяв собі сперечатися з кошовим отаманом з приводу того, якою фарбою фарбувати церву ззовні, на власний розсуд (як зазвичай писав він Калнишевському: “Смел я без совету и веления велможности вашей порядить...” [10, арк. 16 зв.]) видавав кошти майстрам, укладав з ними контракти тощо.

Проте не довелося діяльному роменському старшині довести справу до завершення. 25 березня 1773 р. Василь Кривошия помер. [10, арк. 134]. Петро Калнишевський довго жалів з приводу його смерті, оскільки втратив у його особі не тільки управителя будівництва церкви (дарма, що примхливого та самоуправного)*, але й доброго товариша, котрий піклувався про родичів кошового. Для того, щоб знайти продовжувача будівництва храму, Калнишевському довелося докласти чималих зусиль. Роменський військовий старшина Гаврило Великий відмовив кошовому, посилаючись на свою невідкладну комерційну справу у Криму [10, арк. 143]. Закінчувати будівництво довелося іншому роменському козацькому старшині – В. Модеровському [10, с. 152-154 зв. та наст.].

---

* Зокрема, у листі П. Калнишевського від 12 червня 1773 р. йшлося: “Преставление Василя Кривошеи сколько приводило мене сетоват о его смерти и о том старательстве, что он в созидании от мене там церкви простирал, а по нему спящее осталось” [10, арк. 152].

Спорудження храму добігало до завершення. 30 вересня 1772 року Петро Калнишевський просив київського митрополита Гавриїла призначити до неї “половинним настоятельним священиком” свого племінника полкового старшину Стефана Чемериса [23, с. 21]. У жовтні 1774 року титар церкви Василь Могеровський повідомив роменське духове правління, що “деревяная во имя Покрова Богоматери церковь, уже совсем как внутри, так и вне, строением совершенно окончена. В ней иконостас, слесарскою и иконописною работою отделанной, на месте поставлен, престол в указную меру и жертвеник зделали, сосуды, церковные аппараты и книги в старой церкви имеются, и никакой остановки ко освящению не находится” [1, арк. 1]. Це повідомлення засвідчує дату закінчення будівництва. Проте в описі церкви 1827 року офіційна дата побудови церкви позначена 1770-м роком. Іван Курилов, вражений тим, що церква будувалася 10 років, це надзвичайно довго навіть для того часу: “а между тем она строилась иждевением таких богатых людей, что кажется не должно бы быть остановки за материалом или рабочими”. Курилов вважав 1770 рік як реальну дату закінчення будівництва і припускав, що її не відкривали через те, що фундатор був на війні й зміг приїхати на відкриття церкви лише по її закінченню у 1774 році [32, с. 294-295]. Це припущення хибне: ми вже бачили, що лохвицький собор освятили без присутності Петра Івановича.

Будівництво церков у Межигір'ї, Лохвиці та Ромнах сприяло зміцненню авторитету Калнишевського серед земляків і об'єктивно (себто незалежно від релігійної мотивації будівничого) служило політичним цілям. Зведення храмів було й гарною рекомендацією для президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева, котрий у листі до Катерини II від 10 березня 1765 року пропонував затвердити Калнишевського незмінним кошовим отаманом як людину розважливу і авторитетну: “построение с употреблением больших иждивений в Мала России в разных местах церквей, подают мне к тому твердые доказательства” [2, арк. 5]. Спорудження Покровської церкви, що не зупинялося під час виснажливої війни, було доказом ще й іншого: створення храму – не лише престижна громадська діяльність, що виправдовує (сказати б – легітимізує) високий соціальний ранг будівничого і його право на великі статки. Це ще і справа, котра стоїть вище за мотивації профанного марнотного світу, якому протистоїть світ сакральний – Божий.

Спорудження Свято-Троїцької церкви у рідному селі Пустовійтівці не мало таких резонів соціального престижу, як у Межигір'ї, Лохвиці і Ромнах. На попередню церкву Петро Іванович ще в 1758 році пожертвував 100 руб., за якими на Січ спеціально приїздили священик Тимофій Яковлів і титар Андрій Харченко [32, с. 291]. Будівництво нової церкви Калнишевський розпочав улітку 1773 р. 25 травня того року пустовійтівська громада просила дозволу Роменського правління духовної протопопії розібрати стару церкву, яка не вмщала усіх парафіян, і побудувати на іншому місці нову коштом кошового отамана. На це прохання 13 червня відповів благословінням київський і галицький митрополит Гавриїл Кременецький [35, с. 272-275]. Хоча підготовка

до будівництва почалася ще з минулого літа: у серпні 1772 року титарі Троїцької церкви закупили 130 дубів [40, с. 240].

Розпорядником коштів, що виділялися Калнишевським на пустовійтівську церкву, був той же В. Кривошия. Він видавав ці кошти пустовійтівським титарям Леську Стяйлу і Скрипці, зокрема на закупівлю деревини [10, арк. 12 зв.]. До червня 1775 року церква вже була побудована “до самих верхів”, проте закінчити її будівництво кошовому отаманові не судилося. Після його арешту церква тривалий час залишалася недобудованою. Вірогідно спорудження церкви поновили після того, як пустовійтівські парафіяни 7 травня 1780 р. звернулися з клопотанням до Роменського духовного правління, заявивши, що після того, як “кошевой Калниш стал от места своего удаленным”, пустовійтівські мешканці залишилися без надії добудувати церкву, бо не мали для цього коштів. А лишалося тільки “гонтою и железом покрыть и окожуховать, да и внутрь иконостас резбами и иконопиством отделать” [35, с. 292-293]. С. А. Таранушенко, обстеживши церкву у 1929 році, зазначив, що її “будував один з кращих майстрів того часу. Про це свідчать обробка деревини (дуб), складання зрубів, рубка замків. Стан збереження її бездоганний. Будівля висока, одна з найбільш імпозантних і величавих на Лівобережжі. Могутні форми її не позбавлені граціозності, але не м'якої, розманіженої, а мужньої” [40, с. 240].

Пам'ять про будівничого церкви пустовійтівські мешканці зберігали ще і в перші десятиліття радянської влади. 1930 року Парфентій Пипа говорив: “Чув я від старих людей, що церкву нашу почав строїть якийсь отаман з гетьманських козаків, Яків, а кончив її Кальнишевський. Він подарував їй хрест і Євангелію... Пустовійтівська [церква] вже двічі перероблялась, двічі ремонт їй давали, приділили роботи, підмурували. Осталися тільки стіни старі, а підвалини вже нові затягнуто й підмуровано кирпичем. Олтар старий. В серед[и]ні олтаря нові “горні міста”. Зделано іконостас” [26, с. 140-141]. Народна традиція пов'язувала з останнім кошовим отаманом й спорудження інших православних храмів. Той же Парфентій Пипа твердив: “Він строїв церкви і в Пустовійтівці, і в Оксютинцях, і в Великих Будках, і Покрову в Засуллі, що забрали її в Полтаву (йдеться про Покровську церкву в Ромнах. – В. Г.). Оксютинська церква сейчас на Зарудді. Купили її та й перенесли” [26, с. 141].

Масштабне будівництво церков останній кошовий планував розгорнути на Запорожжі, що було пов'язане з його наміром колонізувати степові простори українським землеробським людом. Проте найбільші храмові споруди він не встиг закінчити: церкви у Петрівці (Петриківці) і Новоселиці (Новомосковську). Одна з перших згадок про Петриківку датована 20 лютого 1772 року за листом Калнишевського, адресованим київському митрополиту Гавриїлу, у якому йшлося про дозвіл побудувати церкву Святого Георгія у слободі Петриківка. 22 березня відбулося освячення щойно закладеної церкви [34, с. 437-439]. Заселення слободи йшло в умовах загострення межової боротьби і колонізації, здійснюваної під контролем Калнишевського

[44, с. 1884-1885], в якій Петриківці, вірогідно, відводилося особливе місце. Про стан церкви Святого Георгія на момент арешту Калнишевського довідуємося з рапорту азовського губернатора В. О. Черткова від 24 квітня 1776 року, в якому говориться, що вона споруджувалася власним коштом Петра Івановича і що для її остаточного закінчення не вистачає 500 рублів, які пропонувалося виділити з його конфіскованого майна [2, арк. 305-305 зв.].

Інша справа, котру ледь устиг почати останній кошовий, – спорудження Свято-Троїцького собору у Новоселиці, закладеного 2 червня 1775 року [34, с. 417]. Свідчення джерел стосовно того, що підготовка будівництва собору почалася за два роки раніше, навів С. Таранушенко: 1 травня 1773 року Калнишевський надіслав київському генерал-губернаторові Ф. Воєйкову прохання дозволити відрядженим з Січі козакам закупити “надобное число в плитах дерево, на церков к постройке готовое”. Закуплений будівельний матеріал доправили по Дніпру до Новоселиці. Саме ж будівництво собору тривало упродовж 1775–1778 років [40, с. 247]. Майстер Яким Погрібняк закінчував свій дев’ятибанний шедевр вже у той час, коли Петро Калнишевський відбував ув’язнення в Соловецькому монастирі. Проте з будівництвом собору пов’язано багато осіб із найближчого оточення останнього кошового, причому належних до Кушівського куреня. Смотрителем слободи Новоселиці після ліквідації Запорозької Січі став Антон Головатий – козак Кушівського куреня і один з молодиків Калнишевського, полковий старшина та учасник останньої запорозької депутації до Санкт-Петербургу. Крім Антона Головатого до титарської ради собору входили полкові старшини Федір Легкоступ, Павло Коржевський, військовий хорунжий Герасим Руденко і полковий хорунжий Іван Черевко [34, с. 417-418]. Прикметно, що в сучасному місті Новомосковську, котрий виник на основі Новоселиці, до цього часу існує район з неофіційною назвою Кушівка. Чи не з Кушівським куренем вона пов’язана?

Мережа приватних зв’язків Петра Калнишевського, початковим осердям якої став Кушівський курінь, розгалужена та зміцнена масштабним церковним будівництвом, залишалася чинною і після того, як Військо Запорозьке припинило своє існування, а його очільник був ув’язнений на Соловках. Один з сегментів цієї мережі успішно адаптувався до ситуації, що виникла після остаточної інкорпорації Запорожжя до складу Російської імперії. Саме з цим сегментом пов’язане формування командного складу Чорноморського козацького війська. Розгалужені соціальні мережі, що виникали під час і внаслідок будівництва храмів, деколи виявлялися більш тривкими, ніж системи, в яких вони виникали.

Бібліографічні посилання:

1. Державний архів Сумської області. – Ф. 960. – Оп. 2. – Спр. 1110. – Арк. 1.
2. РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. Ч. 6.
3. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 28.
4. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67.
5. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 142.
6. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 175.

7. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 215.
8. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 234.
9. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 253.
10. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 321.
11. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 356.
12. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 278.
13. Анцишкін І. Запорозька Січ і Межигірський монастир / І. Анцишкін // Матеріали науково-практичної конференції “Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва”. 11-13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. – Нікополь, 2001.
14. Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. Дисс. к. и. н. – Киев: Центральный государственный исторический архив УССР, 1949.
15. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 1. – К., 1998.
16. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – К., 2000.
17. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 3. – К., 2003.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 4. – К., 2006.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 5. – К., 2008.
20. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. III. Акты о гайдамаках (1700–1768). – Т. III. – К., 1876.
21. Барсукова С. Ю. Реципрокные взаимодействия: сущность, функции, специфика / С. Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2004. – № 9.
22. Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського / Л. З. Гісцова // Архіви України. – 1991. – № 3 (227), травень-червень.
23. Гісцова Л. З. Приватне листування Петра Калнишевського / Л. З. Гісцова // Київська старовина. – 1993. – № 3.
24. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009.
25. Грановеттер М. Сила слабых связей / М. Грановеттер // Экономическая социология. – Т. 10. – № 4. – Сентябрь, 2009.
26. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / Упорядники С. В. Абросимова та ін. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005.
27. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996.
28. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. Исторический очерк. – М., 1908.
29. Коцур В. П., Коцур А. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Київ – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004.
30. Кулиняк Д. Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе / Д. Кулиняк. – К.: Варта, 2005.
31. Кулиняк Д. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької / Д. Кулиняк. – К.: Радянський письменник, 1991.

32. Курилов И. А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обитателях / И.А. Курилов. – Ромны: тип. Б. Ционсона, 1898.
33. Мадариага И., де. Россия в эпоху Екатерины Великой / Пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002.
34. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Ф. Макаревський. – Дніпропетровськ: ВАТ “Дніпрокнига”, 2000.
35. Николайчик Ф. Родина Калнишевского / Ф. Николайчик // Киевская старина. – 1892. – Кн. 5.
36. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / За ред. В. Грибовського. – К., 2009.
37. Рябінін-Склярєвський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття / О. Рябінін-Склярєвський // Малінова Г. Л., Сапожников І. В. Рябінін-Склярєвський: матеріали до біографії. – Одеса–Київ, 2000. – С. 85.
38. Сахно Ф. Історія Смілого / Ф.Сахно. – К.: Варта, 2004.
39. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
40. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С.А. Таранушенко. – К.: “Будівельник”, 1976.
41. Терновский Н. Н. К истории Запорожского края / Н.Н. Терновський. – Екатеринослав: Тип. губерnsk. земства, 1904.
42. Уэллман Б. Место родственников в системе личных связей / Б. Уэллман // Социологические исследования. – 2000. – № 6.
43. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАНУ. – 2003.
44. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д.И. Эварницкий. – Владимир, 1903. Т. II.
45. Ющенко О. Нев'янучий ромен-цвіт / О. Ющенко. – [Суми], 2008.
46. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990.

Надійшла до редколегії 25.04.2010 р.